

Eva Österberg

Våld och våldsmentalitet bland bönder

Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige

I

I historisk vetenskap handlar det mer än i andra discipliner om att fastställa, förklara och förstå *förändringar*, hävdar man i historiografiska analyser eller akademiska programartiklar. Ändå fnyser skråets kritiker över en bristande insikt om människans föränderlighet i historiska arbeten. Skall man tro Sven-Eric Liedman, har t ex en dominerande forskningstradition i Sverige låtit sina orsaksförklaringar vila på en och samma människosyn från hedenhös och fram till våra dagar. "Samma slags beräknande människor har befolkat Sverige från hedendomen genom katolsk och protestantisk tid fram till den moderna sekulariseringen."¹

Liedman betraktar uppenbarligen en statisk människosyn som en dålig utgångspunkt vid historisk analys. Vad som däremot inte framgår av hans resonemang, är *på vilket sätt och med vilken hastighet* som människan i så fall verkligen *har* bytt natur genom ett kollektivt förvandlingsnummer — om vi nu vill handskas vetenskapligt med tanken på människokaraktersväxlingar över seklerna.

Utanhör vårt lands gränser kan man dock finna åtskilliga principiella uttalanden i denna fråga. Ytterst rör den graden av flexibilitet i grundläggande normer och etiskt betingade beteenden, i de komplexa värdesystem som ligger djupare hos människorna än det sociala ytskiktets attityder och opinioner. *Trögheten*, framhåller t ex en av den franska Annalestraditionens företrädare, är en viktig historisk kraft. Och den "berör anden i högre grad än materian, ty den senare är ofta snabbare än den förra. Människan använder de maskiner hon skapat, samtidigt som hon bibehåller den mentalitet som hon hade före dessa maskiner. Bilisterna har ryttares ordförråd och 1800-talets fabriksarbetare har sina fäders och farfäders bondementalitet. Mentaliteten är det som förändras sist. Mentaliteternas historia är historien om historiens långsamhet."²

På liknande sätt har Norbert Elias understrukit hur genomgripande sociala förändringar, som omfattar också den mänskliga naturen, skett trögt och över lång tid. De äger rum med små steg och ofta omärkligt för de öron, som endast förmår att uppfatta skrället från de häftiga händelserna i historien.³

Internationell forskning må vara i stort sett överens om att människonaturen inte ändras snabbt, vare sig i takt med de materiella villkorens variationer eller genom nya idéers makt. Trots detta har man fascinerats av tanken på en förändring i folks mentalitet och psyke, parallell med det europeiska samhällets allmänt ökade modernisering. Välbekanta är de ledmotiv som renässanskulturen och protestantismens etik utgjort i dessa sammanhang. Men även andra perspektiv har lanserats på förändringens innebörd, bakgrund och kronologi. Ett av dem har fått förnyad aktualitet genom modern socialhistorisk forskning: kontrasten mellan å ena sidan *våld och våldsmentalitet*, å den andra sidan den *gradvisa inympningen av självkontroll och aggressionshämningar bland människor i grupp*. Temat antyder en färgstark tavla, med breda stråk av skam och straff över chockerande stänk av blod och tårar. Men det är fängslande inte bara av detta skäl. Väsentligast är försöket att förstå vardagens människor i deras rättsliga och moraliska inramning — som sociala varelser i en komplicerad och icke enbart enkelriktad relation till samhällets stora ekonomiska och politiska förändringar.

II

År 1939 publicerade *Norbert Elias* för första gången sitt magistrala arbete om ursprunget till "civilisationsprocessen" i Europa. Den styrande idén i *Elias'* syntes är sammankopplingen av två utvecklingstendenser:

1. Framväxten av ett samhälle med ett kraftigt utvidgat nätverk av funktioner — ett samhälle som hålls samman av centralmaktens monopol på våld och beskattning;
2. En förändring i människornas personlighetsstruktur, som tar sig uttryck i större självkontroll, nertoning av affekter, ökad förmåga att överblicka sina egna och andras aktioner i ett socialt sammanhang samt att låta spontana handlingar hämmas av ett tänkande i orsak-verkan, i det förgångna-nuet-framtiden.⁴

Den nya personlighetstypen har enligt *Elias* inte tillkommit som en följd av medvetna åtgärder från människornas sida, t ex genom nya former av barnuppfostran. Ändå kan den inte ses som resultat av kaotiska, rent slumpmässiga förändringar. Den har trots allt ett logiskt samband med samhällenas utveckling på andra plan. I ett samhälle med en stabil monopolisering av våld, har man också en alltmer avancerad uppdelning av funktioner, där individer binds samman i längre kedjor av ekonomiskt och socialt beroende. I ett sådant system beskyddas människorna i stor utsträckning från plötsliga attacker utifrån och från dagligt fysiskt hot. Men samtidigt blir de själva tvungna att undertrycka sina egna impulser att gripa till våld mot andra. Monopoliseringen av våld, koncentrationen av vapen och beväpnade män under *en* auktoritet, gör det lättare att organisera och förutse användningen av våld. I de sammanhang, som

samhället definierar som fredliga, tvingas obehövade män å andra sidan att hålla tillbaka sin egen snarstuckenhet och hämndlystnad genom ansvarsfullt tänkande framåt, genom större eller mindre grad av självkontroll.⁵

En nyckelroll i civilisationsprocessen tilldelar Elias de kungliga hoven och administrationscentra, och särskilt den franska hovadeln under 1600- och 1700-talen. Samtidigt reserverar han sig starkt mot en alltför precis och uniform tidfästning av förändringen. Den inre pacifieringen av samhället och av människorna kan ha förlöpt med olika hastighet och på skiftande sätt i olika kulturer.⁶

Norbert Elias' resonemang ligger, som antytts, på en hög abstraktionsnivå. Övergången till en ny, mer human civilisation och till en annorlunda människotyp förankras varken i ett bestämt rum eller sekel, även om t ex franskt 1600-tal gärna återkommer i exemplifieringen. Grovt sett behandlar Elias en förskjutning som pågår under flera århundraden, övergången från ett feodalt samhällssystem till absolutismens tidevarv. Av de europeiska staterna uppmärksammar han framför allt Frankrike, England och Tyskland. Underlaget för tesen om en stärkt självkontroll hos människorna, en mer effektiv disciplinering av aggressiva beteenden, är en ganska allmänt hållen osystematisk demonstration av "se-dernas" tilltagande förfining.

Elias' bevisföring är alltså på flera punkter vag. Men hans tankar återkommer hos senare forskare, i moderna socialhistoriska och etnologiska analyser med betydligt större rumslig och tidsmässig konkretion. I sin undersökning av maffian på Sicilien under några decennier på 1800- och 1900-talen anspelar t ex *Anton Blok* på Elias. Blok länkar den process, som centraliseringen och den nationella integrationen av det italienska samhället utgjorde, till en annan process — uppkomsten och utvecklingen av en viss form av brottslighet.⁷ I en komparativ diskussion av våldet i olika lokalsamhällen har *Alan Macfarlane* senare också kommenterat inspirationen från "Elias' theoretical model of the 'civilizing process', which postulates that the level of socially permitted physical violence and the threshold of repugnance against using it or witnessing it, will differ in specific ways at different stages in the development of societies."⁸

Macfarlanes utgångspunkt är att England länge ansetts vara den första moderna nationalstaten och som sådan lyckats med att etablera lag och kontrollera våld. Frågan blir när detta skett. Här återkommer Macfarlane till det blocktänkande, som han bekämpat med frenesi redan tidigare men som samtidigt fungerat som styrmedel för hans studier av det gamla bondesamhället: tanken att ett förkapitalistiskt, feodalt bondesamhälle så småningom övergått till ett modernt, mer kommersialiserat och att detta inneburit en förändring även i människornas normer, beteendemönster, känslor och värderingar.⁹

När Macfarlane vill pröva denna tes och fördjupar sig i den engelska litteraturen, finner han emellertid både motsättningar och oklarheter. Å ena sidan synes man ha menat, att redan det medeltida livet i England varit stabilt reglerat och idylliskt laglydigt. I arbeten som behandlat lokal självstyrelse och konstitutionella aspekter över huvud taget skiner det t ex inte alls igenom, att männi-

skor under medeltiden varit mera brutala, häftiga och onyanserade i sitt känsloliv än senare.¹⁰ Å andra sidan har flera engelska forskare hävdad att ännu 1600-talets samhälle utgjorde ett hotfullt mikrokosmos för människorna — en tillvaro fylld av rövare och tjuvar, av farliga vapen, familjefejder och rått våld i olika former. Enligt t ex *Wallace Notestein, A.L. Rowse* och *Lawrence Stone* har människorna i början av 1600-talet snarare visat hårdhet än barmhärtighet emot fattiga och lösdrivare. De skvallrade, förtalade och slogs; de dräpte eller mördade i okontrollerad vrede eller besinningslöst raseri. Stone menar att regenterna av huset Tudor i sin strävan att bygga upp en stabil nationalstat lyckades någorlunda med att disciplinera de övre skikten av befolkningen. Men det dröjde ända in på 1800-talet, innan vanligt folk eftertryckligt underkastades lag och ordning.¹¹ En av orsakerna till benägenheten att brådstörtat gripa till våld i äldre tid kan ha varit de ständiga sjukdomarna. Det är förstaeligt, om molande värk eller en utsliten kropps rörelsehämningar gjorde människor retliga och lätta att provocera.¹²

Macfarlane är emellertid inte villig att acceptera föreställningen om våldet och oordningen i det engelska 1600-talssamhället. Tidigare har han dragit i härad mot "övergångstänkandet" vad gäller bl a principerna för ägande genom att hävda, att individernas rätt att fritt förfoga över sin egendom varit en hörnpelare i det engelska samhällsbygget långt ner i medeltiden.¹³ På motsvarande sätt förnekar han nu en gräns i tiden i fråga om mentaliteter och vardagligt handlande. Inte bara pengar, utan även lag höll samman det engelska samhället, och engelsmännen var av seg tradition försiktigt rationella och fridsamma. Till skillnad från många andra bondekulturer kan man i England inte heller finna någon tydlig motsättning mellan "the Little Tradition", dvs lokalsamhällets interna norm- och kontrollsystem, och statens eller det större samhällets regler och restriktioner, "the Great Tradition". En rad medlemmar av lokalsamhället deltog i rättskipningen, och den nationella lagens anda var i hög grad också de vanliga människornas ute i landet.¹⁴

Vilket stöd åberopar då Macfarlane för sin uppfattning? Stommen är ett antal lokalstudier, som med varierande metodisk skärpa och utförlighet har penetrerat rättegångsmaterial av olika slag. De visar en låg frekvens av mord, dråp och råare misshandel under 1500- och 1600-talen. I sin egen undersökning av bl a Westmoreland under senare delen av 1600-talet finner Macfarlane en del exempel på vad han kallar "kapitalistiska" brott: planlagda rån och stölder för att få pengar i rejäla belopp, dvs i princip kriminella initiativ för att uppnå rikedom snarare än för att motverka svält och utarmning. Däremot synes våldsbrotten ha varit fåtaliga. Tyngre vapen var inte särskilt spridda. Ingenting tyder heller på att människorna räknat med en allmänt utbredd laglöshet. Man vågade färdas på vägarna och vandra i sitt dagliga arbete över fälten. Man kände sig inte allvarligt hotad av grupper av vagabonder eller tiggare.¹⁵

I förhållande till annan brittisk forskning om 1500- och 1600-talens samhälle är Macfarlanes material — som alltså tyder på en begränsad våldsbrottslighet —

otvivelaktigt mycket tänkvärt. Men om man ser till den större ambitionen att vederlägga teserna om en övergång från ett våldssamhälle med en aggressiv människotyp till ett laglydigt samhälle med en mer disciplinerad människotyp, är saken mer komplicerad. De analyser, som påvisat en välordnad liten värld på den engelska landsbygden redan under medeltiden, har som regel inte byggts på material från själva rättskipningen. Macfarlanes brottsstatistik å andra sidan stammar från vissa decennier av 1600-talet eller, i ett par fall, från 1500-talet. Det är inte heller stora områden som blivit undersökta. Det är därför svårt att avgöra om Macfarlane en gång för alla motbevisat ett mer generellt synsätt i Norbert Elias' anda: att en övergång faktiskt skett, men att just den nya nationalstaten spelat en väsentlig roll i en utdragen civilisationsprocess som nådde t o m de breda befolkningslagren.

Ändå finns det anledning att framhålla det väsentliga och stimulerande i det moderna forskningsläget i England. Det illustrerar, hur problemen om våldsmentalitet och en framväxande humanisering av människornas beteendemönster har drivits *från* tämligen abstrakta kulturhistoriska synteser *till* konkreta socialhistoriska analyser av kvantifierbart rättsligt material. Den bakomliggande huvudfrågan är densamma. Analysmetoderna har växlat. Det finns inte längre endast *ett* svar att diskutera. Lyckades kronan just under senare delen av 1500-talet och under 1600-talet att utrota det endemiska våldet genom förbättrad kontroll och spridning av mildare seder från rikets centrum? Var framgången i så fall total geografiskt sett, eller fanns det regioner där vildare vanor dröjde sig kvar länge? Var tvärtom hela samhället laglydigt och fridfullt redan långt dessförinnan — normalt sett? Eller har frekvensen av våldsbrott och andra brott alltid fluktuerat i snabba svängningar längs tidsaxeln? Kan man i så fall skönja någon annan tendens i dessa svängningar än det mönster, som inspirerats av "övergångstänkandet"?

Så ger det engelska forskningsläget upphov till fortsatta funderingar, av delvis motstridig art. Gäller detta också för Sveriges del? Vad *vet* vi egentligen om *svensk* brottslighet i ett historiskt perspektiv?

III

De frågor, som ställts ovan, angriper man sannolikt bäst i en kombinerad social- och rättshistorisk analys. Allmänt sett är dagens svenska forskningsläge då inte till stor hjälp, vare sig genom empiriska resultat eller principiella metodiska reflexioner. Några undantag finns dock. Särskilt ett par av dem förtjänar uppmärksamhet här.

I en artikel i volymen *Samhällsförändringar och brottslighet* (1974) försöker *Knut Sveri* skissera några faser i den svenska kriminalitetens historia från medeltiden och fram till modern tid. Samtidigt redovisar han kortfattat vissa statistiska resultat rörande framför allt tillgreppsbrott och brott mot person under 1800- och 1900-talen. Dels har han själv behandlat tiden 1835—1970 för hela landet, dels åberopar han en trebetygsuppsats av Sven Sperlings, som analyse-

rat brottsutvecklingen i Stockholm 1840—1965. Resultaten går ut på att våldsbrotten varit mycket vanligare *före* 1900 än senare. Domböckerna från 1500- och 1600-talen bidrar enligt Sveri till intrycket. Våldsbrotten är i övervikt, medan stölder förekommit mera sällan. En mellanställning intas av ärekränkings- och förtalsbrotten. Men Sveri understryker, att hans slutsats för denna tidiga period inte bottenar i någon systematisk undersökning, utan endast i impressioner. Trots detta presenterar han avslutningsvis en tentativ tablå över den svenska kriminalitetens historia. Som en första rubrik finner man "medeltiden" som synes få täcka större delen av den förindustriella perioden. Under medeltiden har tillvarons stilla ordning störts av mord, dråp och misshandel i mängd. Däremot har det i äldre tid varit starkt tabubelagt att lägga beslag på sin nästas egendom, och tjuveri var därför sällsynt, utom i nödtider. Perioden ca 1850—1940 får i Sveris skiss fungera som ett slags övergångsperiod med relativt sett begränsad brottslighet. Därefter förändras bilden i och med tillkomsten av ett nytt, alltmer reglerat reformsamhälle: mord och dråp upptar en mindre del av den totala brottsvolymen, men stölder och "modern" kriminalitet (t ex skattefiffel) blir däremot allt vanligare.¹⁶

Som framgått, vilar Sveris fasmodell på ett "övergångstänkande" liksom hos så många internationella forskare. Ett traditionellt bondesamhälle, genomsyrat av våld, har efter hand förvandlats till ett modernt samhälle, vars kriminella profil dominerats av egendomsbrott och förbrytelser mot nya statliga förordningar snarare än av attacker på person. Skiftet förläggs dock sent hos Sveri — till en bit in på 1900-talet. Den förindustriella perioden framtonar som ett sammanhängande block, på ett överdrivet schematiskt och empiriskt föga underbyggt sätt. Människorna skulle alltså ha haft fysiskt hot och brutalitet nära inpå sig i sitt dagliga liv, oavsett om de existerat under t ex 1500-talet eller 1700-talet.

En helt annan kronologi finner man hos *Lars-Olof Larsson*, som nyligen presenterat en första statistik över just seriösa våldsbrott i ett svenskt lokalsamhälle under 1600- och 1700-talen. I ett fängslade arbete om Småland under stormaktstiden diskuterar han bl a ett par dombokssviter från Konga härad. Materialet visar att drygt 50 fall av mord, dråp och misshandel med dödlig utgång ägt rum i detta gränshärad under åren 1614—29. Slagsmål och ödesdiger antagonism har briserat som raketer i samband med bröllop, barnsöl eller andra rejäla fester, då karlarna söp och kniven satt löst. Men gränsbygden har också haft sitt speciella ok i de gäng av fredlösa, som gjort råder från skogarna och som knappast var mer välsedda av den bofasta befolkningen än av myndighetspersonerna. Krigsfolk av skilda slag har ofta varit engagerade i sociala kollisioner med våldsamt förlopp.¹⁷

Förklaringen till råheten och laglösheten finner Larsson i dubbel bemärkelse i de undersökta områdenas karaktär av gränstrakter i rikets periferi. Där var folk av tradition vana att försvara sig mot hot utifrån, att leva med vapen i hand. "Det skapade människor som alltid var beredda till motvärn, att klara sig själva och ta lagen i egna händer." Dessutom innebar det marginella läget, att kronans kontroll över förvaltning, rättskipning och sedvanor ännu inte blivit till-

räckligt effektiv.¹⁸

Under 1600-talets lopp ändrades emellertid situationen. Den statliga makt- och kontrollapparaten förstärktes, och prästerskapet bidrog till pacificeringen med en folkuppfostran i auktoritär anda på bred front. Enligt Larsson utgör dessa utvecklingstendenser orsaken till brottsstatistiken för Konga i början av 1700-talet. Trots att befolkningen då ökat i häradet, redovisar domböckerna från de första femton åren av århundradet endast en femtedel av den mängd våldsbrott, som materialet så drastiskt burit vittnesbörd om cirka hundra år tidigare.¹⁹

Sammanfattningsvis kan man säga följande om det svenska forskningsläget:

1. Liksom hos t ex Elias och Stone, finns det en klar tendens till att sätta ett äldre "vårdssamhälle" i kontrast till en yngre och fredligare social miljö. Frekventa fall av ärerörigt tal och smutskastande skulle också bidra till den mörka bilden av den äldre perioden. Däremot har det bedömts som mera osäkert om våldssamhället samtidigt utgjort tjuvarnas glada marknad. Sveri, som berört också denna dimension av problematiken, menar att respekten för andras egendom som regel varit stor i äldre tid. Men när det rådde nöd och ekonomisk misär, kan den ha sviktat.

2. I synen på *när* och *varför* aggressiviteten minskat i människornas vardagsliv råder det däremot ingen enighet inom forskningen. Hos Lars-Olof Larsson hamnar 1600-talets senare del i fokus. Förklaringen till förändringen i mentaliteter och beteenden söker han närmast i den förbättrade kontroll av befolkningen och av de lokala juridiska processerna, som krona och kyrka åstadkom i verksam symbios. Det är en betoning av kontrollaspekten, som har paralleller också i Jan Sundins kriminalhistoriska undersökningar.²⁰ — Hos Knut Sveri å andra sidan förläggs den centrala förskjutningen betydligt senare och blir därmed länkad till 1800- och 1900-talens samhällsomvandlingar.

3. Det existerar än så länge endast ett fåtal empiriska analyser av domboks-material i syfte att jämföra brottsvolymen i tid. Befintliga resultat gäller antingen främst städerna eller stormaktstidens gränsbygder mot Skåne och Blekinge.

Mot denna bakgrund är det angeläget att få veta, vad de äldre domböckerna berättar om brott och straff i centrala delar av det svenska riket. Ger t ex uppländska och östgötska bönder upphov till samma dramatiska bild som de småländska dackeättlingarna i gränsbygderna i början av 1600-talet? Eller får man istället stöd för en hypotes i linje med vad Macfarlane hävdade för Englands del: att redan 1500- och 1600-talens samhälle till största delen andades frid och ordning och att officiella normer och värderingar som regel också delades av de små människorna ute i lokalsamhällena?

IV

I det följande skall vi undersöka volymen av vissa brott och de närmare omständigheterna kring dem i ett par områden i Uppland, nämligen *Långhundra härad* och *Vendels sockens* domsaga. Härifrån finns det sviter av rättegångshandlingar bevarade från tiden 1545—70 och 1579—92 (Långhundra) samt 1615—45 (Vendel).²¹ För att de kvantitativa resultaten i görligaste mål skall bli jämförbara med Lars-Olof Larssons från Konga, har excerperingen inriktats på lika långa perioder: 15—16 år i taget. Analysen kommer med andra ord att bygga på domböckerna från Långhundra under åren 1545—60, och Vendel 1615—30 respektive 1631—45.

Innan resultaten tar form, finns det skäl att stanna vid några metodiska komplikationer som möter, om man vill lägga bestraffade beteenden till grund för slutsatser i mentalitets- och socialhistoriska frågor. Svårigheterna är uppenbara. Icke desto mindre förtigs de ofta, inte minst i internationell litteratur.

Det är uppenbart att en varierad statistisk serie över vilka brott som helst inte utan vidare utvisar ändrade beteendemönster och värderingar hos vanliga människor. De handlingar, som lagstiftande myndigheter belägger med straff, är inte för evigt desamma. Samhällsomvandlingar leder till nya brottstyper. Även om en del brott och sanktioner förblir identiska över lång tid, får man räkna med att det finns en skillnad mellan den faktiska totala brottsligheten och den kriminalitet som registreras i källorna. Differensen är mer eller mindre betydande, beroende på rättskontrollens noggrannhet men också på arten av själva förbrytelsen.²² Vilka konsekvenser får dessa reservationer för en analys av de brottskategorier, som står i fokus för intresset här: *mord, dråp, misshandel, våldtäkt, slagsmål, stölder, förtal och okvädande?*

Det är ett gängse påpekande i rättshistorisk forskning att mord och dråp varit brott som nästan alltid blivit uppdagade och dragna inför rätta, antingen detta sedan skett omedelbart eller efter något dröjsmål. Förutsättningen är att det studerade samhället kan betraktas som ett rättssamhälle i viss mening, där feodala och patriarkaliska krafter inte haft fullständigt fritt spelrum. På dessa premisser föreligger det alltså en god överensstämmelse mellan verklig och registrerad brottslighet, oavsett period. Orsaken är enkel och förmodligen allmängiltig. Om inte gärningsmannen uppvisat en ovanlig förmåga till listighet och kall beräkning, så märks det, om en människa dör på ett onaturligt, oväntat och kanske uppseendeväckande blodigt sätt. De flesta vittnen känner avsky eller skräck och anser att brottet inte bör döljas.

Andra förbrytelser, som stölder eller försummelse att erlagga avgifter, passerar däremot lättare obemärkta. En varierande frekvens av åtal mot tjuvar under t ex 1600-talet kan därför vittna såväl om reella sociala och ekonomiska förändringar som om effektivitet eller slapphet i övervakningen. Övervakningen kan i sin tur länkas till normer och mentaliteter inte bara hos myndighetspersoner, utan eventuellt även hos allmogen in corpore som genom sina representanter i nämnden deltog i rättskipningen men som också därutöver i

egenskap av vittnen eller angivare kunde bidra till kontrollen och repressionen i samhället. Motsvarande reflexioner aktualiseras i andra fall. Om man i allt högre grad börjar åtala personer för illvilligt skvaller och ärerörigt tilltal, tyder det måhända på att avund, osämja och träta alltmer förpestat tillvaron. Men det kan också tolkas så, att de individer eller grupper som känt ansvar för rättslig kontroll och social samhörighet tagit krafttag för att stävja angivare, bakdantare och bråkmakare. Något liknande får sägas om registreringen av grövre eller ringare misshandel. Den kan avspegla öknings- och minskningar i gruppmot-sättningar eller personlig antagonism, en eventuell utbredning av faktisk våldsmentalitet, men också variationer i samhällsetablissemangets tålmod visavi t ex hetlevrade slagskämpar eller notoriskt hårdhänta husbönder.

Antalet beivrade våldtäkter, slutligen, erbjuder stora tolkningsproblem — antingen man fördjupar sig i 1600-talets rättegångshandlingar eller i dagens. En bevisad våldtäkt var ett grovt brott i Sverige också i äldre tid, men just bevisningen var då som nu svår. Ifall det inte fanns ögonvittnen till brottet och om det sexuella övervåldet inte förenats med annan misshandel, som lämnat synliga spår efter sig, kunde mannens ord stå emot kvinnans. Utgången var då ytterst oviss. Oavsett utgången, var obehag och skam förknippade med processen i offentlighetens ljus. Sannolikt finns det i alla tider fall av våldtäkt eller sexuell samvaro under hot, som aldrig dragits inför rätta. Själva *antalet* bestraffade våldtäkter i domböckerna från 1500- och 1600-talen tilldrar sig därför relativt sett mindre intresse än de kvalitativa upplysningar om inställningen till kvinnan och till bevisföringen, som texten i bästa fall förmedlar.

De allmänna resonemang, som förts, leder till en schematisk uppdelning av brottstyper. I den ena gruppen hamnar mord, dråp och misshandel med dödligt resultat. Tolkningen är jämförelsevis enkel. Man kan räkna med att de registrerade fallen i stort sett sammanfaller med de faktiska. Tänkbara undantag är främst dödsfall till följd av husaga, *om* den avlidne saknat släktingar som haft intresse av att göra sak. Med denna reservation bör en kvantifiering av sådana brott ge ett visst mått på våldets och våldsmentalitetens förekomst i samhället. Det är också så, som mängden mord och dråp använts i den tidigare diskuterade litteraturen.

I en annan grupp hamnar däremot övriga nämnda förbrytelser: våldtäkt, misshandel utan dödlig utgång, stöld, förtal, okvädande. Inför varierande frekvenser i tid tvingas man här att hålla dubbla tolkningsperspektiv öppna. Indiciekdjan sluter sig först, då de bara siffrorna kombineras med kunskap om rättsprocessens utformning och om de närmare omständigheter som varit förknippade med rättsfallen.

V

Ser då det uppländska bondesamhället under 1500- och 1600-talen ut som ett våldssamhälle eller ett fredligt lagsamhälle, som ett individualismens Vilda Västern eller ett konformismens kontrollsamhälle? Liknar det gränsbygdens agg-

ressionsfyllda Konga eller den engelska landsbygdens fridsamma Kirkby Lonsdale? Eller visar bönderna och deras hushållsmedlemmar i Uppland sin helt egna profil, som passar dåligt i den internationella forskningens tillspetsade kontrastmönster?

Ett avstamp för analysen utgör statistiken över antalet vålds- och tjuvnadsbrott samt förtals- och ärekränkingsmål i *tabell 1*.

Om man ser till de absoluta talen, har fallen av misshandel och förtal-okvädande varit ganska många, medan morderna, dråpen och våldtäkterna varit få. Antalet sådana brott fluktuerar i viss mån mellan domsaga och perioder. Mest påfallande är dock vid första anblicken statistiken över beivrade stölder. Siffran från Långhundra vid mitten av 1500-talet är fem gånger så hög som i Vendel i början av 1600-talet.

Tabell 1. Våldsbrott, stölder och förtal-okvädande i Vendel och Långhundra.

	Långhundra 1545—1560	Vendel 1615—30	Vendel 1631—45
Mord (inkl barnakvävning)	1		2
Dråp	4	2	4 (3?)
Våldtäkt	1	1 (?)	
Misshandel:			
grov	11	6	5
mindre	28	33	14
Stöld	23	4	5
Förtal, okvädande	20	31	11

Källa: Långhundra härads dombok 1545—1570, utg N. Edling o O. Svenonius (Uppl domb VII, 1946); Vendels sockens dombok 1615—1645, utg N. Edling (Uppl domb I, 1925).

Anm till tabellen: Statistiken gäller de fall, där domen blivit klart fällande eller, vid något enstaka tillfälle, då det på annat sätt framgår att brotten ägt rum. Däremot ingår t ex under rubriken stöld inte de fall, då anklagelser om stöld blivit tydligt tillbakavisade och istället resulterat i att den kårande dömts för förtal.

Som grov misshandel betecknas i tabellen de fall, då straffet uppgått till 20 marks böter eller mer.

Innan man drar några jämförande slutsatser om förhållandena i de två judiciella distrikten, måste emellertid brottsvolymen sättas i relation till områdenas storlek. En utgångspunkt är då antalet hemman i kronans jordeböcker och räknenskaper. Långhundras bebyggelse bestod under den aktuella perioden av cirka 370 jordeboksgårdar. Vendels domsaga omfattade under tiden 1615—30 en-

dast Vendels socken, med ungefär 160 gårdar. Under den nästföljande perioden ingick tidvis även Björklinge socken och det samlade hemmanstalet kom därmed att uppgå till ca 250.²³ Långhundra utgjorde alltså ett mera omfattande distrikt än Vendel. Avståndet mellan dem är dock långt ifrån så stort, att det förklarar den markanta skillnaden i fråga om tjuvnadsbrott. I Långhundra vid mitten av 1500-talet har med andra ord betydligt flera stölder blivit uppdagade och bestraffade än i Vendel på 1600-talet. Å andra sidan har antalet beivrade fall av misshandel, förtal och okvädande varit klart högre i Vendel 1615—30, med hänsyn tagen till områdenas relativa storlek. Befolkningen i Vendel har under de åren av allt att döma endast varit hälften så stor som i Långhundra men ändå gett upphov till en lika utbredd misshandel och till flera åtal för bakdanteri och skällsord. Man kan också notera att de skicksediga våldsbrotten mord och dråp inte varit flera i Långhundra än i Vendel 1631—45 trots att det förstnämnda området haft en större bosättning. De absoluta talen i denna brottskategori är emellertid mycket små, som understrukits. Det gäller därför att gå vidare från de isolerade siffrorna till den mer nyansrika verklighet, som domböckernas text — i all sin kärvhet — ändå antyder.

Av de två fallen av bevisad eller sannolik *våldtäkt* i materialet framskymtar två omständigheter: *dels* att det var möjligt för en kvinna att få en man fälld för övergreppet om hon hade lokalsamhällets stöd; *dels* att våldtäkter, som antagits tidigare, kunde vara svåra att bevisa och måhända därför framstod som förbrytelser som rätten på det hela taget helst undvek att ta ställning till. I det exempel, där kvinnan fick domare och nämnd på sin sida, intygade "flera goda män" att de trodde på kvinnans ord "som skyllt hade Anders i Hall att han våldtog henne och band henne så länge han gjorde sin vilja, sedan ville slagit henne ihjäl, så kommo fähundar (=vallhundar) och stormade på honom så hon slapp honom." Saken är uppe till behandling vid två ting, 1556 och 1557. Andra gången sker det i samband med ett mycket omfattande åtal mot Anders i Hall, som alltmer kommit att framstå som traktens hänsynslöse och farliga buse i domböckerna. Att han våldtagit kvinnan och "kränkt hennes mödom" är bara *ett* övergrepp i en lång rad av våldsamheter och olagligheter (slagsmål, stöld, hor) som kulminerat i regelrätt terror mot en granne (rå misshandel, mordhot, hemfridsbrott).²⁴

Menigheten, som tillfrågas direkt om sin åsikt, har också alldeles förlorat tålamodet efter flera år av återkommande problem: "menige man uppräckt sina händer och begärde 2 gånger /---/ att han måtte straffad bliva under svärdet androm till spejl och exempel, vilket ock så skedde i meniga mans åsyn där tillstädes voro." Uppenbarligen är den fällande domen för våldtäkt nära länkad till mannens övriga flagranta förbrytelser, och man kan därför inte generalisera fallet vad gäller inställningen till våldtäkt. Man får nöja sig med att konstatera, att en kvinna fått en man dömd för sexuellt övergrepp men att åtalet då framförts med starkt stöd av andra män i bygden.

Att frågan betraktats som avsevärt mer komplicerad, då den inblandade mannen inte varit allmänt illa sedd och då kvinnan endast företrädde av sin

far, framgår av anklagelsen om våldtäkt i Vendel 1626. Den åtalade var Johan Skyttes ryske tjänare Alexej, och kärende var Mickel Jönsson på sin dotter Annikas vägnar. Flickan hävdade att hon blivit våldtagen i en kärra på vägen mellan Örebyhus och Exarby, där hon åkt tillsammans med mannen:

”satt så båda i vagnen och höll sina ben utanför kärran båda på en sida. Då sade han till henne, får jag göra med dig som jag vill, så vill jag giva dig penningar, därtill hon neka-
de. Då hade Alexij tagit ut sin kniv och sagt, får jag icke göra med dig som jag vill, så
skall jag sticka dig till döds, då blev hon illa till freds och han gömde kniven, lade så om-
kull henne uti den lilla vagnen där de båda satt. Då begynte hon ropa, då skall han hava
slagit henne på munnen två gånger, löste han så upp byxorna och lade sig på henne i
vagnen. Frågades skjutgossarna som körde därframme, då kom den ene tillstådes som
var hennes farbroder och är på sitt tolfte år om han hörde henne ropa, svarade han sig
nog det höra”.

(*Uppl domb I*, 1626 3 mars).

Andra vittnen, drängar som kört förbi på landsvägen med en annan kärra, vittnade att de sett mannen och kvinnan sitta upp i vagnen bredvid varandra, ingenting mer. En förgråten Annika hade sedan klagat hos sina föräldrar, som fört henne till kyrkoherden och därefter till trovärdiga kvinnor som synat henne men inte funnit några tydliga spår på kroppen. I rätten ansågs det hela vara en ”oviss handel” och den lille gossens vittnesmål om Annikas nödrop kunde inte få avgöra saken. Därför rekommenderade man en överenskommelse i godo. Slutet på historien blev att Alexej betalade 40 mark i förlikning till Annikas far.

I kategorin *mord och dråp* finns det först och främst anledning att särskilja de fall, som synes ha varit rena olyckshändelser och som följaktligen inte säger någonting om en eventuell våldsmentalitet i samhället. Hit hör ett rättsfall i Vendel den 21 februari 1642, då Erik Hansson i Husby fick betala 4 1/2 mark för dråp av våda på Anders Larsson i Mälbo. Männen hade huggit träd tillsammans, och trädet föll ner över Anders. Möjligen har det också varit fråga om ren olyckshändelse i Långhundra den 12 juni 1549, i så fall vådaskott t ex under jakt. Det framstår annars som utomordentligt ovanligt att skjutvapen omtalas i materialet som dödsbringande redskap. Omständigheterna är emellertid oklara den 12 juni 1549, och protokollet är alltför lakoniskt för att tillåta några säkra slutsatser.

I gruppen av mord ingår två barnamord. Det ena omtalas indirekt, på så sätt att i Långhundra den 12 juni 1549: ”sakfälldes en dräng heter Mårten Henriks-son 40 m för jungfrukränkning sak för den piga som mördade sitt barn i Terff i ett pörte”. I det andra fallet (den 31 maj 1639 i Vendel) dömdes Per Abrahams-sons dotter Elisabet att brännas, därför att hon kvävt sitt barn till döds med mossa.

Att någon enstaka kvinna dödat sitt eget spädbarn kan knappast brukas för en diskussion av allmän våldsmentalitet och hjärtlös grymhet i samhället. Barnakvävningen har sannolikt sin bakgrund i den ogifta kvinnans skräck och ut-satthet i en trång social miljö, baserad på familjeliv och en moralism i Gamla

testamentets anda.²⁵ Ett annat brottsfall är alltför unikt för att vara signifikativt: en kvinna döms till döden för mord på en sängliggande sjuk man. Bakgrunden till den ganska groteska händelsen var parets inbördes förhållanden. De hade haft sexuell umgänge och kvinnan hävdade, att mannen lovat henne äktenskap. Men sedan blev han sjuk och vägrade då envist att acceptera något tal om giftermål. Mannens stallbroder hade också sagt till kvinnan att hon inte skulle förvänta sig någon legalisering av relationen. I detta läge tycks kvinnan, då hon var ensam med den sjuke, ha stuckit en kniv i honom så att blodet sprutade upp i taket och på möblerna. Kvinnan påstod visserligen att mannen själv hade sargat sig till döds. Men vittnena fann att indicierna talade emot kvinnan: hon hade efteråt velat dölja att hon varit ensam med mannen, och "den döde låg vidöppen och hade den högra armen åt väggen, och såren bar märke att kniven var utdragen fram åt golvet, icke heller var han vänsterhänt, kniven låg vid sidan på honom i sängen".²⁶

Resterande fall av dråp är däremot av en annan typ. I något enstaka fall anar man bakom dombokens korthuggna referat en husbonde som varit alltför hård i nyporna och verkställt en förödande husaga mot tjänstefolket.²⁷ I majoriteten åtal och särskilt i materialet från Vendel gäller dock andra konstellationer. Provokationer och mindre handgemäng mellan män har urartat till livsfarlig kamp — inte sällan speciellt irrationell och okontrollerad därför att antagonisterna varit druckna. Vid ett tillfälle framgår det klart, att de bråkande kontrahenterna varit grannar. I tre fall i Vendel har män ur krigsfolket varit inblandade, som angripare eller angripna eller bådadera. Ett par exempel får illustrera händelseförloppen:

"Erik Bengtsson i Mälebo hade förleden fjärde dag påsk om aftonen gått till Anders Eriksson i Listebo att tinga sig några sädesärtor. Kom också Anders Håkansson i Jolansbo dit, då hade Anders Eriksson bjudit dem kvar på aftonen. När de då blev druckna hade Erik och Anders i Jolansbo begynt träta om något ängsbete. Ibland annat begynte de förhäva sig med stora ord emot varandra, hade så Erik kallat Anders en horkarl, i det tog Anders Håkansson efter kniven och steg upp av sätet. Som Erik det såg som satt på bänken, slog Erik Anders i bröstet med kniven och steg Erik strax ifrån bordet, då steg ock Anders efter. Kom så Anders i Listebo och hans hustru och fingo (tag) i Anders och höll honom, men Erik gick strax ut och rymde sin väg. Nio dygn därefter blev Anders död, och hade samma Erik hållit sig undan till 14 dag jul. Då hade målsägarna Erik Håkansson, Lasse Hös och flera målsägare tagit honom fast i sin gård".

(*Uppl domb I*, 1621 den 9 januari).

"Samma dag ställdes inför rätten en ryttare, Johan Mårsson vid namn, till hemvist i Ryssby uti Vickstad socken, den där förleden vinter hade ett mandråp begångit uppå en annan ryttare Peder Hansson vid namn, som skedde i Alberga uti Vendel socken vilket tillgången var, som efterföljer /---/ haver denne Johan Mårsson dråpare med den som döden led, bland andra gäster, varit stadde uti ett bröllop uti be:te Alberga, och /---/ emedan de där sutto och drucko, är sig dem emellan en diskurs förorsakad vorden om deras hästar, och omsider så vida avtalt, att be:te Johan Mårsson skulle köra kapp med en annan person, Lars Andersson vid namn, om bägges deras hästar. Då haver denne Peder Hansson som

döden led sagt dessa ord till be:te Lars Andersson: I må väl köra med honom, ty hans häst duger intet att löpa. Vilka ord Johan strax mycket har förtrutit /---/ och slog Peder Hansson en örfil. Sedan rusade de tillsammans på golvet, dock gjorde icke Johan honom den gången mera skada än ett blodsår uti kindbenet, utan blev ifrån varandra skilda och förhindrade. Lite efter sprang åter be:te Peder Hansson till och fattade Johan i håret, och såsom de icke ville hålla någon sämja och eljest båda tätt objudna komna voro, blev de av värden och andra gästerna av stugan utkastade. Då haver Peder Hansson tagit sitt svärd och vilja ytterligare försöka sig med be:te Johan, vilken ock med en dragen kniv bevärnad gick. Och omsider hade de sedan tredje resan kommit tillhopa med varandra uti portlidret, där då Johan haver fattat i svärdet med be:te Peder Hansson, och så länge Peder höll fast i svärdet och intet ville det släppa, allt medan högg ock Johan honom i armen till åtta blodsår, varigenom han således blev den andre övermäktig och fick svärdet av hans händer. Och blev alltså be:te Peder Hansson där liggandes till dess de buro honom in i stugan, och när han uti nu fjorton dagars tid där efter på sängen legat hade, avsomnade han med mycken värk och sveda ifrån denna världen.”

(*Uppl domb I*, 1634 den 16 maj).

”H. Mariet i Karby gav sorgeligen till känna att hennes S man Erik Jon knekt blev för någon liten tid sedan av daga tagen uti ett barsöl som Mats Larsson i Karby höll och skall vara slagen av en knekt Peder Persson benämnd vilken är sin väg rymd”.

(*Uppl domb I*, 1640 den 19 oktober).

Framför allt i materialet från Vendel figurerar knektar och ryttare också flera gånger i samband med andra, mindre förbrytelser. Knekten Erik Andersson anklagade t ex den 19 juni 1619 en annan man för lögn inför rätten. Det var tydligen en orättvis beskyllning, och Erik fick böta för sitt överilade tilltag. Den 22 september 1622 dömdes en annan knekt till 12 marks böter därför att han attackerat två drängar, den ene med hugg i halsen, den andre i axeln. En nyutskrivnen knekt, Hans Mattsson i Solberga, råkade några år senare ännu värre ut och fick erlägga ett så högt belopp som 40 mark för smädande prat om landshövdingen. Lika stora böter utkrävdes av ryttaren Isak i Kullbol, som tillvitat en skomakare stöld av läder — ett brott som inte kunde bevisas.³⁰ Konfliktparet soldat-skomakare möter även år 1633, då en knekt får skomakaren dömd ”för det han utan någon given orsak allaredan för tre års tid sedan, hade honom där han på sin rätta resa uti Dannemora socken stadder var, uti sin fylla och druckenskap överfallit med fullt våld och rånat honom av efterskrivne persedlar, nämligen en häst, en sedel, en tröja, en gördel, ett hattband, ett par handskar, två säckar, ett par strumpor och 4 dr penningar.”³¹ Påföljande år klagade ryttaren Peder Bengtsson över hemfridsbrott, eftersom en berusad granndräng kommit till hans gård, skrikat hotelser, viftat med kniv och velat skada honom. Ryttaren låg och sov och slapp därför lyckligen undan. Men hans hustru fick inkassera ett par slag när hon tillsammans med en piga försökte hålla den fulle drängen tillbaka ute på gårdsplanen.³²

Det finns ytterligare några exempel på att krigsfolk förekommit inför rätta som käre eller svarande. De, som redan lämnats, är emellertid tillräckliga för att ge relief åt en av de få yrkeskategorier, som över huvud taget kommer till

synes i domböckerna på ett markant sätt. Detta faktum bör dock inte leda till snabba vittgående slutsatser. Frågan är om knektar och ryttare omtalats i rättsliga sammanhang oftare, än vad som kan bedömas som rimligt med hänsyn till deras andel av den totala manliga befolkningen.

Det är inte lätt att belysa denna aspekt på ett tillfredsställande sätt utan detaljerad demografisk kunskap. Sådana data uppnår man knappast för de tidiga perioder, då ett kontinuerligt kyrkboksmaterial saknas. Men några synpunkter på befolkningsförhållandena kan föras fram, icke desto mindre. Under flera år på 1620-talet utskrevs t ex från Vendel mellan 11 och 15 knektar varje gång.³³ Det är följaktligen mycket möjligt att uppemot 45—55 karlar betecknats som knektar i socknen under en tioårsperiod vid denna tid. Den vuxna manliga befolkningen torde grovt sett inte ha överstigit ca 500 personer vid motsvarande tid.³⁴ Knektarna var dock troligen inte mangrant närvarande i socknen hela tiden, utan försvann till garnisoner och krig. Även med reservation för de mycket approximativa beräkningarna, är det därför sannolikt att krigsfolket kan ses som något överrepresenterat i samband med de icke dödsbringande förbrytelseerna i tabell 1. Men särskilt är det värt att observera knektarna och ryttarna vid de dråp, som kommenterats ovan.

Möjligen har knektar och ryttare utsatts för svårare provokationer än andra grupper i samhället, därför att de i viss mån ansågs marginella i relation till etablissemangen av bönder. Det kan dessutom ha följt av själva soldatyrket att man gärna bar ordentliga vapen och även hanterade dem skickligt, något som kunde förvandlas från en professionell dygd till en självdestruktiv förbannelse ifall slagsmål utbröt. Att det inte saknats konflikter mellan krigsfolk inbördes som blivit extra riskabla till sitt förlopp, har redan framgått. Men man kan också återopa ett exempel på solidaritet mellan två ryttare *mot* den sociala miljön i övrigt, företrädd av en befallningsman. Denne initierade bråket genom att vägra en ryttare på väg till mönstring att byta häst. Den andre närvarande ryttaren och befallningsmannen råkade då i allt hetsigare ordväxling, över ölstopen och medan man ambulerade mellan borden. Så småningom följde luguber knivhugning på gården.³⁵

Knivar och svärd har omnämnts i samband med dråpen. I vad mån förekommer farliga vapen också i anteckningarna om grov eller lindrigare *misshandel*? Och vilka personer har bråkat, slagits och kränkt varandra — utöver krigsfolk?

Dessvärre är domböckerna ofta mycket knapphändiga i sina formuleringar, då de meddelar bötesstraff för misshandel, förtal eller glåpord. Men de beivrade fallen i dessa brottskategorier är ändå så pass många, att vissa mönster utkristalliserar sig.

Som tillhygge i misshandelsmål omtalas ett par gånger en ”yxehammare”; i enstaka fall ”bultekolv”, betsel eller kniv. Men i den absoluta majoriteten av åtalen får man ingen explicit uppgift om vapen. Trots detta kan man misstänka att knivar förekommit mera tätt än vad som utsagts, eftersom misshandeln eller slagsmålen många gånger har lett till huggsår, ”blodsår” eller liknande. I en mycket stor del av fallen har det emellertid varit fråga om lindriga skador eller

enbart blåmärken och övergående sveda, till följd av knuffar och örfilar. Skjutvapen, värjor, svärd eller spjut registreras över huvud taget inte i materialet i samband med misshandel.

Vilka individer som attackerat eller blivit offer i konflikterna kan i allmänhet inte avgöras i detalj, då handlingarna endast omtalar kontrahenternas namn utan specificering. I 3 fall i Långhundra, 8 i Vendel 1615—30 och 1 i Vendel 1631—45 har dock kontroverserna helt klart rört grannar.³⁶ En annan gång har två bröder kommit i luven på varandra så grundligt och med sådan intensitet, att den ene stuckit den andre med täljkniv.³⁷ Vid sidan av knektar och ryttare förekommer enstaka yrkesbenämningar som snickare, skomakare eller skräddare.³⁸ En länsman har dessutom blivit illa tilltygad i Långhundra 1559, medan hackordningen varit den omvända i Vendel 1631: då har det istället varit länsmannen som förgått sig genom att drämna till en annan man med en kanna.³⁹

Ytterligare en iakttagelse är väsentlig. Det intryck av en relativt utbredd benägenhet för bråk och aggressivitet, som de kvantitativa uppgifterna om misshandel indicerar, förts i viss mån om man betänker att flera åtal förorsakats av ett och samma oroselement i befolkningen. Den ökande Anders Hall i Långhundra har redan fått sin brotts historia hastigt tecknad. Men även en man som Anders skomakare i Vendel dyker upp mer än en gång i materialet.⁴⁰ Han tycks ha varit snar till vrede och ful i munnen samt dessutom haft dåligt ölsinne — en olycksbringande kombination.

Också en annan nyansering bör göras av de kvantitativa resultaten i fråga om misshandel. Rättsprocessen är sådan, att två åtal och fällande domar i själva verket kan härstamma från ett och samma slagsmål. Båda parter bestraffas alltså i tur och ordning för slagen, som uppenbarligen utväxlats mellan någorlunda jämbördiga motståndare i oöverlagd hetta. Särskilt i Vendel tycks sådana scener ha utspelat sig.

”Anders Andersson i Tolsmyra hade huggit sin granne Per Andersson ett köttår i axeln, vart sak 6 mr och lades 20 daler i vite dem emellan.”

”Per Andersson i Tolsmyra hade huggit sin granne Anders i handen, vart sak 6 mr.”
(*Uppl domb I*, 1619 den 8 oktober).

”Per Pedersson i Bergby hade slagit Jöns Ravalsson i Fåneby ett blodvite i huvudet, vart sak 6 mr.”

”Jöns Ravalsson i Fåneby hade slagit Per Pedersson en skeno (= en skråma), vart sak 3 mr, vorte förente och lades 40 daler i vite den sig på den andre först förbryter.”
(*Uppl domb I*, 1622 den 2 december).

”Kom för rätten Erik Olofsson i Bergby och anklagade sin granne Pelle Pedersson för det han hade slagit honom med en täljkniv ett slag i armen, det be:te Pelle Pedersson inte nekade utan sade att det kom så till uti hastighet, vart därför saker till 6 mr.”

”Sedan hade be:te Erik Olofsson slagit be:te Pelle Pedersson igen tre blånader med en stör, därtill han ej nekade utan sade att han måtte tagas till och värja sig med, vart därför saker till 9 mr.”

(*Uppl domb I*, 1627 den 12 november).

Bakom schismerna kan man ibland ana grannosämja rörande näraliggande marker eller fördelningen av gemensamma arbetsuppgifter. I andra sammanhang antyds skvaller om moral och vandel som en anledning till att gräl blossat upp vid möten på fälten, på vägarna eller på fester. Detta gäller också i några av de fall då kvinnor varit inblandade. I 8 fall i Långhundra, 6 i Vendel 1615—30 och 4 i Vendel 1631—45 har nämligen kvinnor fått mottaga slag eller hugg av män.⁴¹ I 3 fall i Långhundra har dessutom kvinnor råkat i närkamp med varandra.⁴² Kopplingen förtal — fysiskt våld skymtar då och då, oavsett vilket kön de agerande tillhört.

”Olof Bengtsson i Bengtsbo kallade Anders Håkansson i Jolansbo ljugare, vart sak 3 mr.”

”Anders Håkansson i Jolansbo hade slagit Olof i Bengtsbo tre slag i huvudet och en pust på armen, vart sak 21 mr.”

(*Uppl domb I*, 1615 den 30 juni).

”Lars Lifestensson kallade h Anna S Mats Höks en ormesalterska och en skamsäck, vart Lars sak 3 mr för vartdera skällsordet.” ”H Anna Mats Höks kärade till Lars Lifestensson att han hade gått in i hennes stuga och slagit henne och h Karin Mats Pederssons i Kulla fem blånader, vart sak 3 mr för vardera. Sedan hade han gått på höskullen och kastat ner h Annas hö, sedan klev han andra gången över balken och gick åter in och slog dem och rev deras skinnkjortel och halskläde sönder, vart sak 40 daler för edsöret på Drottningen Ma:ts Nådige behag.”

(*Uppl domb I*, 1623 den 28 juni).

En liknande bild av småaktigt kiv och skäll, men också av allvarligt förtal och gammalt envist groll, får man genom åtalen för okvädande och lögnaktiga beskyllningar. Mustiga invektiv haglar: rackare, ”asätare”, ”suggerumpa”, ”skramla”, ”föllefitta”! Till de mer triviala men samtidigt farliga tillmälena med tanke på de rättsliga konsekvenserna hör ”hora” och ”tjuv”. Materialet från Långhundra innehåller sammanlagt 7 falska anklagelser om sexuella förseelser och 6 om stöld. För Vendel 1615—30 är motsvarande siffror 3 och 6, och för samma domsaga 1631—45 1 och 2. Tar man samtliga beivrade fall av förtal och okvädande som en grupp, är beskyllningar för sexuella övertramp och för stöld därmed i majoritet. Därefter följer anklagelser om lögnaktighet utan närmare preciseringar, som också återkommer ett flertal gånger. I övrigt innehåller materialet enstaka beskyllningar om våldtäkt, mord, barnakvävning, åverkan på egendom eller i ett fall (Långhundra den 16 juni 1548) om trolldom.

Förtalet eller glåporden riktade sig i några intressanta fall mot vad som kan kallas bygdens tjänstemän. Den 26 januari 1553 kom t ex en länsman inför rätta och klagade över att han beskyllts för stöld av sakören, något som allvarligt hade kränkt hans ära vid Vaxala ting. Eftersom brottet inte kunde bevisas, fick den bonde som stått för anklagelsen istället betala så mycket som över 80 mark i böter. I Vendel drabbades 1619 ett par fogdekarlar av ”ohöviska ord”. År 1630 har en profoss utsatts för detsamma, liksom 1633 då profossen med en sugges-

tiv formulering kallades "fogdekyssare och smöraskeslickare". I två fall drog man sig inte heller för att smäda kronans befallningsman.⁴³ Men i övrigt, dvs i huvudparten av fallen, har såväl svarande som kärende i förtals- och ärekränkningssmål varit vanliga bönder, bondhustrur eller medlemmar av deras hushåll.

I diskussionen om *tjuvnadsbrott* inom forskningen har man, som framgått, fäst avseende vid om stölderna framprovocerats av ekonomisk nöd, eller om de tvärtom haft karaktären av "kapitalistiska" brott där tjuvens avsikt varit att öka sitt välstånd eller där han helt enkelt inte kunnat motstå glittret av guld i ett av handel präglad samhällssystem. Materialet från Långhundra och Vendel faller emellertid inte perfekt in i något av dessa kontrasterade mönster.

Sammanlagt förekommer 32 fall av beivrade stölder i de båda domsagorna, de absolut flesta dock som nämnts i Långhundra. Målen fördelar sig så, att 10 har gällt tillgrepp av livsmedel (säd, malt, öl, smör), 8 av hästar och 6 av pengar eller andra värdesaker som silverskedar.⁴⁴ Därutöver förekommer stölder av bl a hö, verktyg och i enstaka fall tyg eller klädesplagg. De som dömts för tjuvnadsbrotten har i ett par fall varit kvinnor. Varken de eller de dömda männen får som regel någon närmare karakteristik. Rån som varit väl planlagda och genomförts av "professionella" tjuvar i samförstånd saknas helt och hållet i materialet. Trots stölderna av bl a säd får man emellertid inte heller intrycket av att akut fattigdom och svält förvandlat särskilt utsatta människor till tjuvar. Snarare aktualiserar materialet talesättet "tillfället gör tjuven".

Vad som framstår som intressant och värt att uppmärksammas är att "tillfället" flera gånger utgjorts av situationer, där man kunnat ta eller försnilla av det som egentligen tillhört kronan eller kyrkan. Några citat får visa denna brotts-typ:

"Samma dag då dömdes att Erik Larsson i Salby skall på sin hustrus vägnar giva Korsta kyrka 50 m igen som Lasse Karlsson hennes fader tog av kyrkan och dolde bort den tid han var kyrkovård".

(*Uppl domb VII*, 1551 den 18 januari).

"Samma dag dömdes Jåp klockare i Gottröra till galgen för samma sak att han lönnligen köpte rågen av samma kyrkovård, desslikes stal han någon råg av kyrkohärbärgert som han kröp under härbärgert och skrapade rågen ut genom botten".

(*Uppl domb VII*, 1558 den 2 maj).

"Samma dag dömdes Per i Säby till tjuv samt Ola Ersson i Brötteby och Erik Staffansson och Anders Klockare i Garn för två pund kött de dolde av K.M. gård".

(*Uppl domb VII*, 1559 den 4 januari).

"Befallningsmannen Johan Larsson kärade till Jöns Ravalsson i Fåneby att han hade givit ut 18 lisp skattefläsk att föra till Kopparberget och hade icke bekommit kvittens mer än 15 lisp."

(*Uppl domb I*, 1635 den 2 april).

Mycket tyder på att inte ens det relativt stora antalet bestraffade tjuvnadsbrott i Långhundra 1545—60 kan ses som uttryck för en utbredd fattigdom i området, som en illegal protest mot hunger och armod. Lika lite kongenial i förhållande till den uppländska verkligheten är tesen om "kapitalistisk" brottslighet i stor skala. Snarare ser man framför sig *dels* en bristande respekt för det som krona och kyrka krävde och ägde av böndernas produktion, *dels* svårigheten att motstå vardagliga frestelser: att "låna" en eka för att fiska, att i hemlighet ta lite av grannens hö, att lägga beslag på en häst eller en kvarlämnad yxa ute i markerna, att som tjänstekvinna stjåla mat eller tjära.

Samtliga de brottskategorier, som kvantifierats i tabell 1, har härmed fått en kvalitativ kommentar och konkret belysning. Skapar siffror och dombokstexternas jordnära realiteter då *tillsammans* en helhet — en struktur av brott och straff, av tillåtet och otillåtet som avslöjar vilken typ av samhälle som de undersökta människorna levde i? Svaret måste sökas efter två linjer: genom en avslutande sammanställning av den företagna analysen och genom en jämförelse mellan de uppländska resultaten och kommensurabla uppgifter från andra lokalsamhällen.

De huvudsakliga slutsatserna av domboksanalyserna är följande:

a) Brottsvolymen såväl i Långhundra på 1500-talet som i Vendel på 1600-talet upptogs generellt sett endast till en liten del av mord, dråp och våldtäkt, medan misshandel samt förtals- och ärekränkingsmål däremot utgjort de stora brottskategorierna. I Långhundra har även stölderna varit frekventa, vilket dock inte alls gäller i materialet från Vendel. Tillgreppen har omfattat både mat, hö, boscak, pengar och andra värdesaker samt t ex redskap. Varken de stulna föremålen eller de närmare omständigheterna kring stölderna förmedlar emellertid något starkt intryck av nödbrottslighet — och inte heller av organiserat tjuveri för att uppnå rikedom. Bilden är otydlig, och det skulle behövas mer komparativ forskning. Däremot förefaller det sannolikt att åtskilliga stölder, särskilt i Långhundra i början av 1500-talet, avspeglar en period då bönders och förtroendemäns-tjänstemäns solidaritet visavi de avgiftskrävande myndigheterna haft sina begränsningar.

b) De allvarigare konflikterna med dödlig utgång har ofta uppstått i bråk mellan män som tillika varit druckna. Samvaron på bondesamhällets klassiska festligheter, som bröllop eller barnsöl, övergick många gånger i en stigande skala av diskussioner och kränkande provokationer till handgripligheter. Krigsfolk av olika slag är ett markant inslag i domböckerna i samband med dråp och misshandel med ödesdiga konsekvenser, även om de absoluta talen inte är stora. Vad som å andra sidan *saknas* i materialet är lantliga vendettor mellan hela familjegrupper, hotfulla rövarband beredda till ständigt våld eller nyktert kal-kylerade rånmord.

c) De incidenter, som döljs under rubriken misshandel i statistiken, framtonar ofta som en lindrigare variant av samma slags situationer som också lett till dråp och död. Det är gräl och bråk om heder, moral eller egendom, ibland mellan grannar och som regel mellan män. Slagsmålen har inte sällan haft dubbla åtal till följd, så att båda kontrahenterna fått böta för sina slag mot den andra parten. Också våldsamheter mellan kvinnor förekommer, liksom mellan man-kvinna. Men det saknas indikationer på ett systematiskt fysiskt förtryck av kvinnor och barn. Tvärtom får man rimligen ta de fall, då kvinnor med framgång åtalat män för hugg och slag, som intäkt för att samhället inte normalt sett legitimerade kvinnoförtryck och kvinnoförakt. Våld inom äktenskapet kan ha passerat utan att komma inför rätta, och kvinnorna var över huvud taget långt ifrån skyddade vare sig från förtal, skällsord eller misshandel. Men de framstår inte heller som de ständiga offren.

Förtjänar en miljö benämningen våldssamhälle eller fredligt lagsamhälle, om den tecknas på ovanstående sätt utifrån det judiciella materialet? De sociala relationerna i de uppländska domsagorna behärskades knappast kroniskt av råhet och farligt våld. Mål ur den kategori, som enligt tidigare metodiska överväganden visar den faktiska brottsligheten tydligast, nämligen mord och dråp, har varit relativt fåtaliga. Att mindre våldsbrott dragits inför rätta i så pass hög grad tyder visserligen också på konflikter och problem — men samtidigt på att det funnits krafter i samhället som velat stävja våldsmentaliteten. Flera gånger har män blivit ålagda böter för av allt att döma ganska beskedliga slagsmål, och det måste alltså ha existerat förtroendemän, tjänstemän eller t ex grannar i bygden som genom åtal eller vittnesutsagor bidragit till att kriminalisera även smärre öppna kontroverser.

Sist och slutligen hamnar man i komplikationer som rör operationalisering och definition. Vad *menas* egentligen med våldssamhälle och *hur mycket* reellt våld måste komma till synes i källorna, innan vi vågar tala om en allmän brutal mentalitet bland människorna? Uppenbarligen finns det här inga färdiga modeller att utgå ifrån. Däremot kan man försöka att förstå innebörden av uppgifterna från *ett* visst lokalsamfund genom att jämföra dem med resultaten från andra områden. Det är denna väg som man har gått inom internationell forskning. Det finns skäl att sätta in även de svenska studierna av brottsvolym och brottstyper under äldre tid i ett större sammanhang.

Tabell 2 förser oss med i varje fall *ett* komparativt perspektiv: siffror över dråp, mord och dödlig misshandel i några europeiska lokalsamhällen samt den ungefärliga befolkningsstorleken i motsvarande områden. De flesta uppgifterna hänför sig till 1600-talet, men materialet från Långhundra har integrerats, liksom Anton Blok's data från Sicilien under 1900-talet. Den italienska maffians klassiska valplats förknippar man såväl i populära föreställningar som i vetenskapliga arbeten med extrem självsvåldighet, aggressivitet och ett utbrett blodigt våld. De siffror som kan räknas fram ur Blok's appendix över brott får

Tabell 2. Mord, dråp och dödlig misshandel i några europeiska samhällen.

Område	Period	Bef storlek	Mord, dråp, dödlig misshandel
Kelvedon, Essex, Engl	1600—1640	o. 500	2
Kirkby Lonsdale, Engl	1660—1699	o. 3000	—
Långhundra, Uppl	1545—1560	o. 2300	5
Vendel, Uppl	1615—1630	o. 1000	2
Vendel	1631—1645	o. 1500	6 (5?)
Konga, Smål	1614—1629	o. 8000—9000	o. 50
Genuardo, Sicilien	1945—1962	o. 2000—2500	19

Källa: A. Macfarlane, *The Justice and the Mare's Ale*, sid 21 f, 33; L-O Larsson, *Småländsk historia. Stormaktstiden*, sid 53; A. Blok, *The Mafia of a Sicilian Village 1860—1960*, Appendix A; *Uppl domböcker I och VII*.

Anm till tabellen: Särskilt för 1500- och 1600-talen är uppgifterna om befolkningsstorlek att betrakta som approximationer. Dessa torde emellertid vara tillräckligt nöjaktiga för det syfte som här är för handen, nämligen att förmedla en grov uppfattning om de undersökta områdenas inbördes storleksordning. Beräkningsnormen för de svenska områdena är densamma: utgångspunkten är antalet gårdar, som sedan multiplicerats med siffran 6 (vald utifrån det i litteraturen vanliga antagandet, att antalet personer i gårdshushållen normalt varit 5—7).

därför tjäna som en ytterlighet att relatera andra värden till. Den andra ytterligheten i tabellen representeras av den engelska församlingen Kirkby Lonsdale, som enligt Macfarlane presenterar "a picture of general orderliness, with the total absence of violent crimes such as rape, murder, burglary."⁴⁵ Fridfullheten i miljön i Essex är däremot mer oviss med tanke på den ringa befolkningen i Kelvedon.

Tabellen föranleder ett par väsentliga reflexioner. Konga har varit ett omfattande distrikt och har följaktligen haft en större population av potentiella brottslingar än de andra områdena. *Ändå* är det uppenbart att det småländska gränshäradet varit mera fyllt av allvarliga våldsbrott vid början av 1600-talet än det uppländska Vendel vid motsvarande tid eller Långhundra cirka åttio år tidigare. Utifrån tabellens statistik liknar förhållandena i Konga snarast maffians

sicilianska verklighet. Den kriminella profil som de uppländska domböckerna skapar ligger däremot mera i linje med det stillsamma Kirkby Lonsdale, *utan* att dock kalkera dess bild av ordning och laglydighet. Antalet dråp i den lilla domsagan Vendel i början av 1600-talet kan i jämförelsen med Macfarlanes område inte nonchaleras fullständigt, särskilt om man slår samman de två ex-cerperingsperioderna till *en* och därmed får en lika lång undersökningsperiod som för Kirkby Lonsdale.

Sammanfattningsvis tycks de lokala miljöerna i Uppland under 1500- och 1600-talen långt ifrån ha varit fria från kiv, trätor, skvaller, förtal, slagsmål och t o m dödligt våld. Druckna män har på fester flammats upp i obehärskad vrede eller hämndlystnad. Ömsesidiga glåpor kastades mellan såväl män och kvinnor som mellan könen, och ledde till intensifierat förtal eller till slagsmål på vägar, fält eller gårdsplaner. Men många konflikter framstår som relativt begränsade, och det saknas belägg för ett konsekvent förtryck av någon viss befolkningsgrupp eller för allmän terror i vardagens liv.

Det hör till saken att domböckerna *måste* visa samhällets mörka sida. Är baksidan sådan som i Vendel och Långhundra, skulle myntets framsida trots allt sannolikt kunna förenas med bilden av ett bondeliv i stillsam årstidsrytm som hos Pieter Bruegel: med männens frusna vinterjakt för familjens bästa eller kvinnor och män i harmoniskt gemensamt skördearbete mitt i den mogna sädens guldglimmer. Att också framhålla detta, skall inte ses som en idyllisering, utan som ett erkännande — med metaforens hjälp — av den historiska rekonstruktionens oändliga komplikationer.

VI

Sammanställningen av domboksanalyserna från å ena sidan Konga och å den andra sidan ett par uppländska områden leder till vissa intressanta resultat. Men den väcker också nya och svåra frågor. Generellt sett tycks det svenska bondesamhället varken vid mitten av 1500-talet eller i början av 1600-talet kunna betraktas som en uttalat laglös miljö, laddad med våldsmentalitet och farlig aggression. I det undersökta materialet från Uppland tindrar förvisso ingen paradisk idyll. Men man ser inte heller framför sig en ren upprepning av den småländska gränstraktens hårdföra verklighet. Problemet är hur de regionala skillnaderna skall förklaras.

Har Konga och angränsande härader präglats av en våldsmentalitet ända sedan medeltiden? Formades med andra ord den landsändan motvilligt till ordning och fridsamhet först genom kronans tilltagande satsningar på kontroll och fostran under 1600-talets lopp, medan å andra sidan ”pacifieringen” gick avsevärt snabbare i rikets centrala delar?

Det antydda tolkningsperspektivet är suggestivt och saknar inte heller mer eller mindre tydliga paralleller i den internationella forskningen. Det har onekligen appell att i ett land med så stor geografisk utbredning och variation som

Sverige anlägga en centrum-periferi-dimension på kontroll och värdeindoktrinering. Samtidigt måste man dock understryka att vi *inte vet* hur vanliga våldsbrotten varit i de småländska gränstrakterna under t ex 1570-talet — eller hundra år tidigare. Att resultaten från Uppland omfattat både en period på 1500-talet och en på 1600-talet, framkallar dessutom en annan reservation. *Om* nu kontrollen uppifrån skall tillmätas en avgörande roll för framväxten av självdisciplin och aggressionshämning bland människorna, kan den då ha varit så mycket mer effektiv i Långhundra redan åttio år tidigare än i Konga? Dvs långt före den tid, då prästernas folkuppfostran satte in på bred front? Och *om* uppsikten över lag och ordning verkligen fungerade avskräckande på upplänningarnas brutalitet redan från mitten av 1500-talet, varför har då de ödesdigra våldsbrotten varit lika många i Vendel 1631—45 som i Långhundra 1545—60, trots att Vendel haft en klart mindre befolkning?

En alternativ tolkning av de svenska resultaten underskattar inte heller vikten av kronans och kyrkans insatser. Men man kan diskutera om det centralt inspirerade kontrollsystemet byggdes ut som en protest mot en seglivad tradition av våld och laglöshet alltsedan medeltiden — *eller* om det snarare motiverades av problem som följt i spåren just av den nya nationalstatens expansiva politik. Det är möjligt att svenska lokalsamhällen normalt sett länge hade integrerats genom principer om laglydighet, frid och samförstånd; principer som nöts in desto lättare som bönderna själva deltog i den rättsliga processen, på liknande sätt som i England. Men under perioder av speciella påfrestningar för samhället kan en sådan grundläggande tradition ha riskerat att brytas, ifall den inte understöddes genom medvetna motåtgärder från såväl de lokala kollektiven som överordnade myndigheter. Det är inte uteslutet att den svenska stormaktstidens initialskede utgjorde en period av detta slag. Mycket tyder på att den militära mobiliseringen sammanföll med en tilltagande social och ekonomisk polarisering ute i landet, i varje fall i södra och mellersta Sverige.⁴⁶ Samtidigt har de återkommande utskrivningarna belastat befolkningen hårt. Åtskilliga av de yngre männen förvandlades till vapenförsedda och vapentränade krigare, utan att för den skull bli helt distanserade från sin agrara bakgrund. Insatt i ett sådant sammanhang, är inslaget av krigsfolk i samband med misshandel och dråp i de småländska gränshäraderna väsentligt. På motsvarande sätt kan man erinra om att domböckerna från Vendel påvisat hur knektar och ryttare figurerat i flera av de allvarliga konflikterna, särskilt de som urartat till dråp.

Det presenterade empiriska materialet skall visserligen inte härdras. Uppenbarligen behöver forskningen flera komparativa undersökningar av t ex 1600-talets domböcker samt av andra källor, som direkt eller indirekt lämnar kunskap om beteenden och värderingar bland bönderna så tidigt som under medeltiden. Men det resonemang som förts ger upphov till en hypotes, som samtidigt nyanserar Norbert Elias' konception om samhällets monopolisering av våld som bakgrund till en alltmer kultiverad civil miljö. Vapen och brutalitet togs enligt hans synsätt bort från vardagens liv och isolerades till vissa situationer och orter genom krav från högre instanser. Elias synes inte minst ha tänkt på

professionella arméer, förlagda till städer eller garnisoner i landsorten. Men samhällets ensamrätt till våld tog sig delvis speciella former i Sverige under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Man uttog ständigt nya kadrer av inhemskt folk från landsbygden som endast etappvis, om någonsin, övergick till ren yrkeskår. Frågan är om detta kunde medföra vissa oförutsedda, icke önskvärda konsekvenser: sociala spänningar i befolkningen och en större beredskap att gripa till vapen? Med ett sådant synsätt krävde Gustav Adolfs utrikespolitik sitt pris i hemlandet på mer än ett sätt — inte enbart i soldaters dyrbara liv och i frampressade pengar, utan också i ökade aggressioner och i våldsbenägenhet bland de kvarvarande människorna i bondesamhället.

NOTER

1. S-E. Liedman, Humanistiska forskningstraditioner i Sverige, sid 51 (i *Humaniora på undantag*, utg Tomas Forser, 1978).
2. Jacques Le Goff, Mentaliteterna, en tvetydig historia, sid 249 (i *Att skriva historia*, 1978).
3. N. Elias, *The Civilizing Process. State Formation and Civilization* (1982), sid 265 (original: *Über den Prozess der Zivilisation*, volume 2, 1939).
4. N. Elias, a a sid 104, 236.
5. N. Elias, a a sid 230, 232, 235 f, 238 f.
6. N. Elias, a a sid 258 ff.
7. A. Blok, *The Mafia of a Sicilian Village 1860—1960. A Study of Violent Peasant Entrepreneurs* (1974), sid 89 ff, 213 ff.
8. Alan Macfarlane, (in collaboration with Sarah Harrison), *The Justice and the Mare's Ale. Law and disorder in seventeenth-century England* (1981), sid 183.
9. A. Macfarlane, a a sid 18 ff, samt *samme förf.*, *The Origins of English Individualism* (1978).
10. A. Macfarlane, *The Justice and the Mare's Ale. Law and disorder in seventeenth-century England*, sid 4 ff och där anförd litt.
11. W. Notestein, *The English People on the Eve of Colonization, 1603—1630* (1954); A.L. Rowse, *The England of Elisabeth* (1950); L. Stone, *The Crisis of the Aristocracy, 1558—1641*, förkortad uppl 1967, sid 97 ff; L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500—1800* (1977) sid 93 ff, 98.
12. L. Stone, *The Crisis of the Aristocracy*, sid 97 ff.
13. A. Macfarlane, *The Origins of English Individualism* (1978). Se även en diskussion av detta arbete hos E. Österberg, *Den gamla goda tiden. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället. Scandia 1982:1*.
14. A. Macfarlane, *The Justice and the Mare's Ale*, sid 196 f.
15. A. Macfarlane, a a sid 21 ff, 33 samt där anförd litt, bl a D.G. Hey, *An English Rural Community, Myddle, under the Tudors and Stuarts* (1974).
16. Knut Sveri, *Brottslighetens volym och struktur*, sid 24 ff (i *Samhällsförändringar och brottslighet*, red Åke Daun, Bengt Börjesson, Stig Åhs, 1974).
17. Lars-Olof Larsson, *Småländsk historia. Stormaktstiden* (1982), sid 52, 53 f, 47 ff.
18. L-O. Larsson, a a sid 54 f.
19. L-O. Larsson, a a sid 54.
20. T ex J. Sundin, *Control, Punishment and Reconciliation. A case study of parish justice in Sweden before 1850*, sid 13, 17 ff, 59 ff (i *Tradition and Transition*, ed Anders Brändström and Jan Sundin, 1981; också på svenska i *Kontroll och kontrollerade*, red J. Sundin, 1982).
21. Långhundra härads dombok 1545—1570, utg N. Edling och O. Svenonius (*Uppl domböcker VII*, 1946); Uppländska häradsrättsdomböcker från 1500-talet, utg N. Edling (*Uppl domböcker V*, 1941); Vendels sockens dombok 1615—1645, utg N. Edling (*Uppl domböcker I*, 1925). Om materialet även E. Österberg, *Den gamla goda tiden. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället (Scandia 1982:1)*, sid 46 ff.

22. K. Sveri, a a sid 24 f.
23. H. Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste (1869), Bilaga 1. H. Forssell, Sverige 1571 del 2 (1883), sid 294. *Upplands handlingar*, KA.
24. *Uppl domb VII*, Långhundra 1556 12 oktober samt 1557 26 juli. — I citaten från domböckerna har texten i viss mån normaliserats av författaren.
25. Se om normer och straff i 1600-talets samhälle även E. Österberg, Den gamla goda tiden. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället (*Scandia* 1982:1), sid 48 ff.
26. *Uppl domb I*, Vendel, 1644 26 februari.
27. *Uppl domb VII*, Långhundra, 1546 22 februari, ev även 1547 22 oktober.
28. *Uppl domb I*, Vendel, 1631 31 januari.
29. *Uppl domb I*, Vendel, 1633 1 april, 1634 16 maj, 1640 19 oktober.
30. *Uppl domb I*, Vendel, 1631 16 november, 1633 30 januari.
31. *Uppl domb I*, Vendel, 1633 9 oktober.
32. *Uppl domb I*, Vendel, 1634 27 februari.
33. Roterings- och utskrivningslängder Uppland 1626, 1627 och 1629/30, Vol 52, 49, *Krigsarkivet*.
34. Vendels socken hade o 1615 ca 160 gårdar (*Uppl Handl*). Om varje gårdshushåll bestod av sex personer (så som man i forskningen ofta antagit för äldre perioder), skulle den totala befolkningen ha uppgått till ca 1000 personer. Ungefär hälften av dem bör ha varit män, något mindre vuxna män. Under en tioårsperiod kan dessutom några ha tillkommit, några ha avvikit från socknen.
35. *Uppl domb I*, Vendel, 1640 19 oktober.
36. *Uppl domb VII*, Långhundra, 1548 oviss dag, 1551 6 maj, 1555 18 februari, *Uppl domb I*, Vendel, 1616 9 januari, 1619 10 mars, 1619 8 oktober, (3 fall), 1623 28 juni, 1627 12 november (2 fall), 1637 8 maj.
37. *Uppl domb VII*, Långhundra, 1551 6 maj.
38. *Uppl domb VII*, Långhundra, 1548 oviss dag, 1549 2 november, 1554 1 oktober; *Uppl domb I*, Vendel, 1615 12 december, 1619 10 maj, 1619 8 oktober, 1642 7 december, 1644 26 februari.
39. *Uppl domb VII*, Långhundra, 1559 30 januari; *Uppl domb I*, Vendel, 1631 16 november.
40. *Uppl domb I*, Vendel, 1619 10 mars, 1626 1 december (2 fall).
41. *Uppl domb VII*, Långhundra, 1546 29 september, 1548 oviss dag, 1551 6 maj, 1554 1 oktober, 1558 18 februari, 1557 26 juli, 1558 2 maj, 1559 30 januari. *Uppl domb I*, Vendel, 1616 24 september (2 fall), 1619 10 mars, 1622 2 december, 1623 28 juni, 1625 12 december, 1639 31 maj, 1639 18 juni, 1641 8 november, 1642 4 juli.
42. *Uppl domb VII*, Långhundra, 1549 onsd efter Sankt Michaels dag, 1555 13 maj (2 fall).
43. *Uppl domb VII*, Långhundra, 1553 26 januari; *Uppl domb I*, Vendel, 1619 8 oktober, 1630 25 oktober, 1633 9 oktober, 1638 6 oktober, 1643 3 juli.
44. Mat och andra livsfrödnödenheter: *Uppl domb VII*, Långhundra, 1546 måndagen efter tjugonde dag jul, 1546 29 september, 1546 18 december, 1551 11 maj, 1555 18 februari, 1555 5 november, 1558 2 maj, 1559 4 januari, 1559 30 januari; *Uppl domb I*, Vendel, 1635 2 april, 1642 4 juli. Hästar: *Uppl domb VII*, Långhundra, 1550 20 januari, 1554 1 oktober, 1555 18 februari, 1555 5 november, 1556 oktober, 1558 31 januari; *Uppl domb I*, Vendel, 1632 25 oktober, 1633 9 oktober. Pengar och värdesaker: *Uppl domb VII*, Långhundra, 1548 30 januari, 1551 18 januari, 1551 11 maj, 1554 7 maj; *Uppl domb I*, Vendel, 1633 9 oktober, 1639 18 juni.
45. A. Macfarlane, *The Justice and the Mare's Ale*, sid 33.
46. Se vidare E. Österberg, a a sid 42 ff, 53.